

ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА ПОКЛОННИЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ X ВЕК

Росица Костова

В основата на нашата хипотеза за един от пътищата на поклонниците в България през X в. стои корекцията и развитието на идеята за семантиката на графитните изображения на ботуши, която предложихме преди една година¹. Отправна точка за изследване в тази посока е преди всичко географският ареал на разпространение на загадъчните графити (Табл. 1 и Фиг. 1). Той обхваща центъра на Първото българско царство (Преслав² и Равненския манастир³) и неговите откъснати територии (Мурфатлар⁴, Капидава⁵, Хършова⁶ и Диногечия-Гарван⁷ в днешна Румъния). Единственото изключение, което все пак принадлежи на този географски регион, е Херсонес⁸. Освен пространствен, ботушите-графити имат и общ хронологически параметър, тъй като паметниците, върху които са открити, се датират в X — XI в. Това ни дава основание да ги разглеждаме като компактна група изображения, които се появяват на определена територия в определено време, и в този смисъл можем да допуснем, че са оставени от определена група хора. По-голямата част от графитите са врязани върху каменни стени (крепостни или на сгради), а останалите върху керамични изделия (съдове, керемиди, тухли) (Табл. 1). Разбира се, изображенията на ботуши като занаятчийски клейма върху съдове от Диногечия-Гарван и Хършова оформят специфична група. Но тяхната датировка (X в.), както и приликата с ботушите-графити, ни позволяват да твърдим, че са продукт на един и същ културен контекст.

Преди да пристъпим към представянето на нашата хипотеза, считаме за необходимо да припомним накратко същността на предишното си тълкуване на семантиката на ботушите-графити. В него ние доразвиваме идеята на П. Дякону за тяхната християнска символика. По-конкретно, допускаме, че те са неканоничен Христов символ, създаден в иконографията на библейския епизод „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ и използван като своеобразен „подпис“ от монаси, самозаявяващи се като Христови слуги⁹. Новата интерпретация, която предлагаме, е резултат на две основни линии на изследване: уточняване на функцията на образа на ботушите и тяхната символика в иконографията на „Мойсей пред

Неизгарящата къпина“, и във връзка с това, изясняване на функцията и символа на ботушите-графити чрез анализ на стратиграфията, типологията и топографията на групата, открита в Равненския манастир, която е и най-многобройна¹⁰.

Ботушите на Мойсей

Епизодът, представен в трета глава на книгата Изход, в който Бог се явява на Мойсей в горящата къпина, за да го призове към неговата мисия на спасител на юдейския народ, е един от най-рано и често илюстрираните библейски епизоди. Ключовата фраза, която определя иконографската схема, са думите на Бог към Мойсей: „Събуй си обувката от нозете, защото мястото, върху което стоиш, е земя света!“ (Изх. 3.5). Още в първите паметници обаче се наблюдават два варианта на иконографска интерпретация. Единият от тях е „наративен“ и в него Мойсей е представен като събува една от своите обувки. Най-ранният пример на този вариант е фреска от III в. в катакомбата Via Latina в Рим¹¹. По-късни паметници следват тази схема, представяйки Мойсей в различни пози (Табл. 2).

Вторият вариант показва не самия жест на събуването, а резултатът от него: чифт обувки (ботуши или сандали), изобразени до Мойсей. Най-ранното представяне на тази иконография също датира от III в. (244 — 245 г.), но принадлежи на еврейското изкуство. Това е фреската в горната дясна половина на западната стена на Синагогата в Дура (Сирия), където чифт високи ботуши, пристегнати с връзки, са нарисувани между Мойсей и горящата къпина¹². Но редица паметници на християнското изкуство също представят този вариант (Табл. 3). Би могло да се каже, че това е своеобразно „съкращение“ на първата, наративна версия, което е наложено от практически съображения. В този смисъл ще отбележим точното наблюдение на К. Weitzmann, че „сгъстяването, пропускането и съкращаването“ са били принципите, прилагани от всички средновековни художници при представянето на библейски наративни сцени¹³.

Въпреки това считам, че заместването на жеста на събуването на обувките с чифт ботуши или сандали в паметници от различни периоди не е предизвикано само от необходимостта да се илюстрира колкото може повече от библейската сцена в ограничено пространство. Фреските във Via Latina и Дура показват, че още в III в. съществуват два независими и равностойни иконографски варианта на библейския епизод „Мойсей пред Неизгарящата къпина“. Пример за това са миниатюрите в двата ръкописа на Християнска космография на Козма Индикоплевст, датиращи съответно от IX в. (Vat. Cod. Gr. 699, fol. 69v — Фиг. 2) и XI в. (Св. Екатерина, Синай, Cod. 1186, fol. 101v — Фиг. 3). Като анализира тяхната иконография и най-вече съчетаването на елементи от иконографията на двата библейски епизода „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ и „Мойсей получава скрижалите на планината Синай“ (Изх. 19.20), Weitzmann предполага съществуването на архетип, по-ранен от фреските в Дура. Той счита, че през III в. и евреите, и християните са познавали и използвали ръкопис на Септуагинта, илюстриран в елинистически стил¹⁴. E. R. Goodenough,

отбелязвайки впечатляващата близост на миниатюрите от Християнската Топография с фреските в Дура, също допуска съществуването на паметник, предхождащ Дура, който е представял двата библейски епизода от историята на Мойсей в една композиция, в която жестът на събуване на обувките е бил заместен от чифт ботуши¹⁵. Ето защо ние считаме, че в „съкращения“ иконографски вариант на „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ събутите сандали или ботуши още в III в. се превръщат във важен образ, който изразява ключовата фраза в библейския текст (Изх. 3.5).

Този извод ни изправя пред въпроса за символичното значение на жеста на събуване на обувките, а оттам и на самите тях като образ. Отговорът трябва да се търси в две насоки. Едната от тях проследихме в предишната си работа и това е древният източен обичай, присъщ и на евреите, да се събуват обувките пред свети места в знак на почитание и чистота на помислите и душата¹⁶. Другата трябва да се търси в значението на самия библейски епизод в Светото писание и това е аспектът, на който искаме да обърнем повече внимание сега. В Стария завет, както бе отбелязано по-горе, явяването на Бог в горящата къпина се възприема като призоваване на Мойсей към неговата мисия на спасител на юдеите. И ако това тълкувание може да се отнесе към фреската от Синагогата в Дура, то в християнската иконография семантиката трябва да се търси във възприемането на Мойсей като предтеча на Месията и префигурация на Христос. В този смисъл явяването на Бог в Неизгарящата къпина се тълкува като епифания, предшестваша Христовите епифании¹⁷. Ето защо представянето на Мойсей, събуващ обувките си пред Горящата къпина, не е само илюстрация на изпълнението на Божията заповед. Неговият жест изразява изживяването на епифания, като застава бос, т. е. чист пред Бог. Така образът на събутите ботуши (или сандали), който замества в „съкращения“ иконографски вариант жеста на събуването и поема неговото значение, има функцията на символ на епифания или, в по-широк смисъл, на символ на благочестие. Тази функция обяснява и появата на образа на ботушите в илюстрирането на друг библейски епизод, свързан с Мойсей — „Получаването на скрижалите на планината Синай“. Той се тълкува като втора епифания, предхождаща епифанията на Христос като нов Мойсей, който ще даде нов закон (Фиг. 4)¹⁸.

Архетипът

В първата си статия, посветена на ботушите-графити, ние се опитахме да проследим произхода на този образ в официалната иконография на „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ по две основни линии: от една страна, думите, използвани за тяхното обозначаване в гръцкия и в старобългарския библейски текст, и от друга, иконографския прототип¹⁹. Без да повтаряме своите изводи, бихме искали да ги допълним с нови наблюдения, които подпомагат нашата хипотеза за символа и значението на ботушите-графити. На първо място трябва да припомним, че в гръцкия превод на Библията са използвани две думи за обозначаване на „обувки“

— ὑπόδημα, -ατος, τό в смисъл на „обувка, сандал, ботуш“ (Изх. 3.5, Лк. 3.16) и σάνδαλιον, τό — сандал (Мр. 6.9). Иконографията на „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ отразява дихотомията на думата ὑπόδεμα, която е използвана в Изх. 3.5. Например в миниатюрите от двата ръкописа на Топографията на Козма Индикоплевст над образа на събутите ботуши е написано ὑπόδεμα (Фиг. 2 и 3). Но в Парижкия псалтир събутите от Мойсей обувки са чифт сандали (Фиг. 4). Би могло да се предположи, че употребата на различни видове обувки в илюстрирането на „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ зависи от тълкуването на думата в библейския текст от страна на художника (Табл. 4). Но фактът, че най-ранното изображение на събутите от Мойсей обувки като чифт ботуши е в паметник на еврейското изкуство, показва, че гръцката дума не може да бъде сигурен ключ за установяването на произхода на този образ.

Все пак, този подход към поставения проблем ни подсказва още една възможност: иконографията на разглеждания епизод да отразява разнообразието на обувки, носени в библейски времена. В своето изследване на фреските в Синагогата в Дура Goodenough цитира описанието на Епифаний на облеклото на фарисеите и най-вече на техните обувки като високи ботуши (κρηπίς или calceus). Goodenough счита, че тези ботуши, носени предимно от римските куриали, са подобни на ботушите, нарисувани до Мойсей във фреските в Синагогата в Дура, където изобщо са използвани да отбележат статуса на главните фигури²⁰. Предложено е и друго определение на ботушите от фреските в Дура като caligae rusticae, които са типичен елемент от облеклото на селяните и овчарите през античността. Следователно, тъй като Мойсей е бил овчар, то в епизода с Неизгарящата къпина събутите ботуши трябва да се разглеждат като атрибут, бележещ този му статус²¹. В такъв случай обаче възниква въпросът защо в мозайката от VI в. в базиликата на манастира „Св. Екатерина“, Синай, събутите от Мойсей обувки са сандали, а не ботуши? Очевидно е, че и анализът на видовете обувки, познати в библейски и средновековни времена, също не може да даде задоволителен отговор на въпроса за произхода на образа на ботушите в илюстрирането на епизода „Мойсей пред Неизгарящата къпина“.

По-плодотворна посока на изследване предлага търсенето на иконографския прототип. Следвайки я в своята предишна работа, ние разгледахме образа на ботушите в композиция върху сребърно блюдо от VI в., представяща спора на Аякс и Одисей за оръжието на Ахил²². Връзката на този и на по-ранни паметници (киликс от 490 г. пр. Хр.) с най-ранното представяне на „съкратения“ иконографски вариант на „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ в Дура, откриваме в общата елинистическа художествена традиция. В настоящата статия ще добавим още един аспект, който преди само загатнахме: функцията на образа на ботушите като атрибут на героя-медиатор. Ако по отношение на митичния герой Ахил подобен анализ на трите елемента на неговото въоръжение (шлем, броня и ботуши) е напълно приемливо, то прилагането на тази схема към Мойсей като герой-медиатор изглежда проблематично. Всъщност, когато той е

пред Неизгарящата къпина, в която Бог му се явява, и след това, когато получава скрижалите, Мойсей действа като хиерофант, като медиатор между хората и Бог. В този смисъл ботушите или сандалите, събути от него, са атрибут на медиатор. Тази идентификация допълва и подкрепя направената по-горе интерпретация на образа на ботушите като символ на епифанията. Защото епифанията не е нищо друго освен осъществяване на свръхестествена връзка между Бог и избрания от него народ.

Ботушите на поклонниците

Ако обърнем внимание на произхода на паметниците на християнското изкуство между VI и XI в., представящи библейския епизод „Мойсей пред Неизгарящата къпина“, ще видим, че четири от тях принадлежат на Синайския манастир „Св. Екатерина“: мозайката над триумфалната арка в манастирската базилика от VI в., бронзов вотивен кръст в параклиса „Св. Четиридесет мъченици“ от VI в. (Фиг. 5) и двата илюстрирани ръкописа на Християнската космография на Козма Индикоплевст от IX и XI в. (Фиг. 2 и 3). Подчертаната популярност на този сюжет в манастира „Св. Екатерина“, както и на „Получаването на скрижалите“ се обяснява с факта, че двете събития се случват в планината Синай, което я превръща в locus sanctus²³. Още в края на IV в. Синай е описан като свято място от Егерия, монахиня от Западното Средиземноморие, която пътува като поклонничка по светите земи в 381 — 386 г.²⁴ Локализирането на Неизгарящата къпина в Синай стимулира създаването на сувенири със сюжети, отразяващи светостта на планината. По-точно, популярността на екзегетското тълкуване на Неизгарящата къпина като символ на девството на Св. Богородица (ἡ ῥάτος = Ῥάτος, Μωσσεως = rubus igneus) е причината за производството на синайски икони-сувенири и вотиви през XI — XIII в., представящи Св. Богородица с малкия Христос и с надпис ἡ ῥάτος. Според Weitzmann, самият библейски епизод „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ също е типичен сюжет за подобен род изделия, пример за което са няколко Палеологови икони²⁵. Но бронзовият вотивен кръст от VI в., на чието рамо е изобразен Мойсей, събуващ сандала си (Фиг. 5), е доказателство за по-ранното установяване на традиция за използването на този сюжет в сувенири, правени в ателиета в Синай или вотиви, посвещавани на манастира²⁶. Следователно, епизодът с Неизгарящата къпина, тълкуван и като епифания, и като префигурация на Св. Богородица, трябва да принадлежи на трайните и традиционни сюжети на византийското изкуство, свързано с поклонничеството.

Но миниатюрите от Топография на Козма Индикоплевст не могат да бъдат включени към тази група паметници. Въпреки това, ние считаме, че именно „съкратеният“ иконографски вариант, в който ботушите заместват жеста на събуването пред горящия храст, е заимстван от представителни паметници като миниатюри, мозайки и стенописи и като по-удобен е приложен в направата на различни синайски сувенири. Основание за такова твърдение ни дава едно от графитните изображения на ботуши,

което ние представихме в предишната си работа. Чифт ботуши са изобразени в едно от рамената на кръст, врязан около гърлото на амфора от Х в., открита в Капидава. В останалите рамена са врязани добре познатите формули NHKA (Ω) и MΘ ($\mu\eta\tau\eta\rho\ \Theta\epsilon\omicron\upsilon$)²⁷. Според A. Radulescu, инициалите IC XC са заместени от изображението на ботуши, мнение, споделяно и от нас²⁸. Но направеният по-горе анализ ни дава основание да променим своята позиция в известен смисъл. Според нас, изображението на чифт ботуши и буквите MΘ всъщност представят като основни елементи „съкращения“ иконографски вариант на епизода „Мойсей пред Неизгарящата къпина“. Ето защо, в този, като и в по-горе описаните случаи, образът на ботушите е символ на епифания и благочестие, а не е „изобразителна формула“, която замества името Исус Христос (IC XC). С други думи, в кръста-графит върху амфората от Капидава известната формула IC XC NI KI е съчетана със символа на благочестие и почитание — Мойсеевите ботуши, придружени от вербалното обозначаване на Неизгарящата къпина като MΘ. Това наблюдение позволява да предположим съществуването през Х в. на метални или други кръстове с подобно съчетание на формули, а оттам и възможността графитният кръст върху амфората от Капидава да бъде реплика на някой от тях. Нещо повече, ние считаме, че точно такива кръстове или други поклоннически сувенири „пренасят“ образа на ботушите и неговата символика от паметниците на официалното християнско изкуство в графитите, врязани по каменни стени и изделия.

Това предположение намира подкрепа във втория аспект на изследване на проблема: анализ на стратиграфията, типологията и топографията на ботушите-графити в Равненския манастир. Врязването на други рисунки и надписи преди и след врязването на ботушите ни позволява да направим извода, че загадъчният образ се появява през най-активния период от живота на манастира: от последното десетилетие на IX в. до двацетте години на X в.²⁹ Сградите, върху които са врязани ботушите-графити, също са критерий за тяхната относителна датировка (Табл. 5). Църквата (Фиг. 6 — 1), скриптория (2), трапезарията (3), южният двор и сградата извън южната оградна стена, определена от проучвателите като странноприемница (4), са съществували в началото на Х в. и са били използвани поне до седемдесетте години на Х в. По отношение на типологията основният извод е, че ботушите-графити в Равна принадлежат на групата от такива графити, които се появяват в централната и североизточна част на Първото българско царство през Х в. Тези изображения могат да бъдат описани като високи ботуши или високи меки обувки, пристегнати с кожени връзки (Табл. А I, А II, Б I и Б II), въпреки че има някои изображения, които изглеждат като ниски обувки или сандали. Има и една група ботуши с наколенници. Зигзаговидните и преплетени връзки върху горната част на някои ботуши изглеждат като украса, но по-скоро по този начин са представени кожените връзки за прикрепване към крака³⁰. Следователно, могат да бъдат разграничени два основни типа ботуши-графити: с връзки и без връзки.

Ако стратиграфията и типологията на ботушите-графити от Равна потвърждават наблюденията, направени за тези изображения, открити на други места, то техният пространствен анализ в рамките на манастира предоставя нова и важна информация (Табл. 5). На първо място се установява отсъствието на ботуши-графити в западния, северния и източен двор. Те са концентрирани в централната част на манастира, включваща църквата, скриптория, трапезарията и южния двор (Зона А), и в южната периферия, където е разположена странноприемницата (Зона Б). Нещо повече, двете зони на най-голяма концентрация на ботуши-графити са имали връзка помежду си: броят на всеки тип ботуши, врязани в странноприемницата, почти съответства на броя на същия тип ботуши в централната зона. Същото съответствие се наблюдава и по отношение на ботушите, обърнати наляво или надясно (Табл. 5). Тази интересна пространствена ситуация може да се обясни по следния начин: ботушите-графити са направени от група хора, които са пребивавали в странноприемницата, влезли са в манастира през малката южна порта (Фиг. 6 — 6) и чрез прохода между двете крила на южния корпус на централния двор (Фиг. 6 — 7) са имали достъп до църквата и скриптория. По всичко изглежда, че това са били външни хора, не принадлежащи на монашеското братство. Според нас те са били поклонници, които са посетили манастира в определен период от време и са врязали ботушите-графити преди всичко като символ на благочестие. Това е и тълкуването, което предлагаме на семантиката на ботушите-графити изобщо. Фактът, че преобладават изображенията на по един ботуш, а не на чифт, показва, че тези графити са функционирали и като личен знак на поклонение. Те са били и силен апотропеичен знак, което личи от появата на изображения на ботуши като графити или занаятчийски клейма върху керамични съдове.

Нашата хипотеза за идентифицирането на ботушите-графити като символ на благочестие и поклонение, оставян като знак от поклонници, намира твърде силен аргумент на подкрепа в географското разпространение на графитите. Както се вижда от местата, където те са открити, очертава се маршрут, чиято най-южна точка е Преслав, а най-северната — Херсонес. Северната част на тази дистанция следва долното течение на р. Дунав и е успоредна на северозападната крайбрежна линия на Черно море. Така очертаната географска ситуация удивително напомня картата на поклонническите маршрути във Византия през IV — VI в., където отново най-северната точка е Херсонес, свързан с култа към св. Фока — закрилник на мореплавателите (Фиг. 8)³¹. Възобновяването на поклонническия път по суша в североизточната част на Балканите през Х в. личи и от факта, че две от местата на висока концентрация на ботуши-графити са манастирите при Равна и Мурфатлар. Тяхното значение като центрове на поклонничество през този период недвусмислено проличава в надписите, врязани по техните стени от духовни лица и миряни, посетили светите обители да се поклонят и запалят свещ (Фиг. 10)³². Нещо повече, ние предполагаем, че манастирите при Равна и Мурфатлар са места, където са спирали поклонници на връщане от своето пътуване по светите

места. Действително, Равна е разположена близо до път, свързващ централната част на ранносредновековна България с Тракия и Константинопол, през които традиционно преминават пътищата на поклонниците.

Неизяснен остава въпросът за етническата принадлежност на тази група от хора. Имената от надписите показват, че Равненският манастир е бил посещаван от хора с различен етнически произход, затова не може да бъде направено еднозначно идентифициране³³. По отношение на статуса на авторите на ботушите-графити ние бихме искали да коригираме своето предишно твърдение, че са били монаси³⁴. Както показва пространственият анализ на тези графити в Равна, те са дело на външни хора, вероятно миряни. Но все пак можем да допуснем, че сред тях е имало и монаси (Фиг. 11). Нека припомним един откъс от „Беседа против богомилите“, писана в края на X в., където Презвитер Козма говори за монаси, „които странстват и не се подстригват по закона, отиват в Йерусалим, трети пък в Рим и други градове. И като се наскитат така, завръщат се в своите домове, каейки се за безумния си труд“³⁵.

Обобщавайки настоящия опит за интерпретация на ботушите-графити от Равненския манастир, ние можем да направим следните изводи:

1. Ботушите-графити в Равна, както и тези в Преслав, Мурфатлар, Хършова, Капидава, Диногечия-Гарван и Херсонес са врязани като лични знаци на благочестие и почитание, имащи и апотропеична функция.

2. Тези графитни изображения са направени от група поклонници, които през X в. са преминавали през североизточната част на средновековна България, посещавайки и Равненския манастир.

3. Поклонниците вероятно са възприели този символ по време на посещението си на светите земи, и по-специално на Синай. В Синай образът на ботушите е известен като символ на епифания и благочестие, носейки семантиката на „съкращения“ иконографски вариант на библейския епизод „Мойсей пред Неизгарящата къпина“ — традиционен locus sanctus в сюжетите от Синай, изобразявани върху религиозни сувенири.

Така пътят на тези поклонници, белязан от ботушите-графити, очертава традиционното културно единство и активни връзки на централните територии на Първото българско царство със Северночерноморския регион вече в християнски контекст.

Бележки

¹ Костова, Р. За библейския смисъл на един ранносредновековен символ. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети. В. Търново, 1994, 81 — 101. Наскоро разбрахме, че П. Георгиев в свое непубликувано все още изследване предлага близко до нашето тълкувание на семантиката на ботушите-графити. Препратка в това отношение: Георгиев, П. Богоспасеният град Велики Преслав. — В: 1100 години Велики Преслав, I. Шумен, 1995, с. 98.

² Овчаров, Д. За съдържанието на един български ранносредновековен символ. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1984, 294 — 299; Същият. Български

средновековни рисунки-графити. С., 1982, Табл. XXII/1, LXXX/1, LXXXIX, XC/2, XCI/2.

³ Овчаров, Д. Български средновековни рисунки-графити..., табл. CXXV; Костова, Р. Цит. съч., Обр. 7 — 19.

⁴ Барня, Й. Предварительные сведения и заметки о каменных памятниках в Бассараби (обл. Добруджа). — *Dacia*, VI, 1962, fig. 4; Idem. Les monuments de rupestre Bassarabi en Dobrudja. — *Cahiers Archaeologiques*, 12, 1962, p. 187 — 207.

⁵ Radulescu, A. Un document proto-roumain à Capidava. — *Dacia*, 14, 1970, p. 316.

⁶ Ariescu, A. Noi date despre cetatea de Hirsova. — *Pontica*, 4, 1971, p. 326, fig. 11.

⁷ Comşa, M. Dinogeia, T. I. Bucureşti, 1967, p. 211, fig. 135/39 — 42.

⁸ Якобсон, А. Л. Средневековый Херсонес. — В: Материалы и исследования по археологии СССР, 17, 1950, с. 143, фиг. 17.

⁹ Костова, Р. Цит. съч., 82 — 87.

¹⁰ Манастирът при с. Равна, Провадийско, е проучен чрез редовни археологически разкопки през периода 1979 — 1990 г. от екип, ръководен от доц. д-р К. Попконстантинов и ст. н. с. П. Георгиев. Като студент авторът на настоящата статия също взе участие в проучванията между 1987 г. и 1990 г. По-значимите публикации на археологически материал от манастира са следните: Бешевлиев, В. Гръцки надпис с дата от манастира при с. Равна. — *Известия на Народния музей*. Варна, 18, 1982, 117 — 118; Попконстантинов, К. Двуетични надписи и абecedари от старобългарския манастир при с. Равна, Провадийско. — *Известия на Народния музей*. Варна, 20, 1984, 65 — 80; Георгиев, П. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. — *Известия на Народния музей*. Варна, 21, 1985, 71 — 98; Същият. Историята на Равненския манастир. — *Епохи*, 2, 1993, 60 — 61; Същият. La signification et architecture de l'église près de Ravna. — In: *La culture matérielle et l'art dans les terres Bulgares, VI-e — XVII-e siècles.* (=Bulletin de l'Institut d'Archéologie, t. XXXVIII, 1995), p. 48 — 59.

¹¹ Weitzmann, K., H. Kessler. The Frescoes in the Dura Synagogue and Christian Art, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks, 1990, fig. 46.

¹² Goodenough, E. R. Jewish Symbols in the Graeco-Roman Period, vols. IX — XI: Symbolism in the Dura Synagogue, Bollingen Series XXXVII, New York: Pantheon Press, 1964.

¹³ Weitzmann, K., H. Kessler. Op. cit., p. 54.

¹⁴ Weitzmann, K., H. Kessler. Op. cit., p. 35 — 36.

¹⁵ Goodenough, E. R. Op. cit., p. 112.

¹⁶ Костова, Р. Цит. съч., с. 84.

¹⁷ The Oxford Dictionary of Byzantium, gen. ed. Al. P. Kazhdan, vol. 1, New York, Oxford, Oxford University Press, 1991, p. 713 — 714.

¹⁸ Weitzmann, K., I. Ševčenko. The Moses Cross at Sinai. — *Dumbarton Oaks Papers*, 17, 1963, p. 390.

¹⁹ Костова, Р. Цит. съч., 83 — 84.

²⁰ Goodenough, E. Op. cit., p. 171 — 172.

²¹ Тази интерпретация е предложена от С. Н. Kraekig и по-късно е подкрепена от К. Weitzmann, който дава пример с обувките на Давид в известната миниатюра

от Парижкия псалтир, представяща го като овчар, свирещ на флейта (Gr. 139, fol. 1v): Weitzmann, K., H. Kessler. Op. cit., p. 34. Но гръцката дума καλίγια, καλήκη означава ниски обувки, пантофи и не се използва за обозначаване на високи обувки, ботуши, каквито са представени във фреските в Дура и Космографията на Козма Индикоплевст: Гошев, Ив. Облеклото на старобългарските монаси. — ИНЕМ, X — XI, 1932, с. 59.

²² Костова, Р. Цит. съч., с. 83.

²³ Weitzmann, K. The Mosaics in the St Catherine Basilica on Mount Sinai. — In: Studies in the Arts at Sinai, Princeton: Princeton University Press, 1982, p. 518; Weitzmann, K., I. Ševčenko, The Moses Cross..., p. 387.

²⁴ Hunt, E. D. Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312 — 460, Oxford: Clarendon Press, 1982, 82 — 87. По времето на Константин Велики (327 — 337 г.) Синайският полуостров е включен в провинция Palestina Tertia, като по този начин планината на Мойсей е присъединена административно към светите места за поклонение. Легендата разказва, че св. Елена, майката на Константин Велики, построява в 327 г. първия параклис в планината Синай на мястото, където Мойсей е видял Неизгарящата къпина. Според Прокопий (De aedificiis), манастирът в Синай е построен от Юстиниан I (525 — 565 г.) и е бил посветен на Св. Богородица. Едва през XI в., когато там са пренесени мощите на св. Екатерина, патронът на манастира е променен. Weitzmann, K. Loca Sancta and the Representational Arts of Palestine. In: Studies in the Arts at Sinai, p. 34.

²⁵ Тълкуването на Неизгарящата къпина като символ на непорочното зачатие може да бъде проследено във византийската екзегетика (Ефрем Сирин, Григорий Нисийски), както и в по-късните хомили и молитви, използвани в службата на празника Благовещение. Вж. Lexikon der christliche Iconographie, ed. Kirschbaum, Herder-Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1989, vol. 1, p. 510.

²⁶ Weitzmann, K., I. Ševčenko. Op. cit., fig. 4.

²⁷ Под кръста, врязан около гърлото на съда, е врязана гръцката азбука от Α до Ω и името ΠΕΤΡΕ (?). Radulescu, A. Op. cit., p. 316.

²⁸ Костова, Р. Цит. съч., 85 — 88.

²⁹ Георгиев, П. Историята на Равненския манастир..., с. 64.

³⁰ Овчаров, Д. За съдържанието..., с. 296.

³¹ Vilan, G., Byzantine Pilgrimage Art, Washington D. C.: Dumbarton Oaks, 1982, p. 4, Fig. 2.

³² Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften, vol. 1. — In: Die Slawischen Sprachen, 36, 1994, p. 75, 77, 81, 83 (Murfatlar); 219, 227, 233 (Ravna).

³³ Popkonstantinov, K. Das altbulgarische Kloster bei Ravna — das Schrifttums- und Kulturzentrum. — In: La vie quotidienne des moines et chanoines reguliers au Moyen Age et Temps modernes, Actes du Premier Colloque International du L. A. R. H. C. O. R. Wrocław-Książ, 30 novembre — 4 decembre 1994. Wrocław, 1995, p. 693.

³⁴ Костова, Р. Цит. съч., с. 87.

³⁵ Презвитер Козма. Беседа против богомилите. — В: Старобългарска литература, 2. С., 1982, с. 55.

Име на селището	Комплекс	Материал			Техника	
		камък	строителна керамика	съдове	графити	занаятчийски знаци
Преслав	крепост	8	3	2	13	
Равна	манастир	75			75	
Мурфатлар	манастир	3			3	
Капидава	селище			2	2	
Хършова	селище			2		2
Диногения	селище			7		7
Херсонес	селище			2		

Таблица 1. Географско разпространение на ботушите-графити.

Дата	Начин на представяне	Паметник	Библиография
III в.	фреска	Катакомбата на Via Latina, Рим	K. Weitzmann and H. Kessler, The Frescoes, fig. 46, 47
VI в.	мозайка	Базиликата на ман. „Св. Екатерина“, Синай	K. Weitzmann and H. Kessler, The Frescoes, fig. 42
VI в.	бронзов кръст	Параклисът „Св. 40 мъченици“, ман. „Св. Екатерина“, Синай	K. Weitzmann and I. Ševčenko, „The Moses Cross“, fig. 4
VI в.	мозайка	San Vitale, Равена	O. Demus, Byzantine Art and the West, New Jersey, 1977
880 — 886 г.	миниатюра	Хомили на Григорий Назианзин, Paris, Gr. 510	K. Weitzmann and I. Ševčenko, „The Moses Cross“, p. 386
IX — X в.	миниатюра	Библия, Vat. Cod. Reg. gr. 1	D. T. Rice, Byzantine Art, London, 1968, p. 253
XII в.	миниатюра	Гръцки Октоих: Vat. Cod. gr. 746; Vat. Cod. gr. 747	K. Weitzmann and H. Kessler, The Frescoes, fig. 44, 45

Таблица 2. „Мойсей пред Неизгарящата къпина“, наративен вариант.

Дата	Начин на представяне	Паметник	Библиография
224 — 245 г.	фреска	Дура, Синагогата	K. Weitzmann and H. Kessler, The Frescoes, fig. 41
VI в.	мозайка	Базиликата на ман. „Св. Екатерина“, Синай	K. Weitzmann and H. Kessler, The Frescoes, fig. 42
IX в.	миниатюра	Козма Индикоплевст Vat. Cod. gr. 699, fol. 61v	E. R. Goodenough, Symbolism, pl. 94
X в.	миниатюра	Paris Psalter, Cod. gr. 139	E. R. Goodenough, Symbolism, pl. 95
XI в.	миниатюра	Козма Индикоплевст Cod. gr. 1186, fol. 101v, ман. „Св. Екатерина“, Синай	K. Weitzmann and H. Kessler, The Frescoes, fig. 43
XI — XII в.	миниатюра	Psalter, Dumb. Oaks, Cod. 3	В. Н. Лазарев, История византийской живописи, Москва 1981, т. 2, табл. 39
1085 г.	миниатюра	Codex Vitehradensis	Mittelalterliche Buchmalerei, table 16
1300 — 1399 г.	миниатюра	Vat. lat. 1960, fol. 52v, Satirica Historia	Video Collection, Vatican Library

Таблица 3. „Мойсей пред Неизгарящата къпина“, съкратен вариант.

Дата	Паметник	Видове обувки
244 — 245 г.	Дура, Синагогата	високи ботуши
VI в.	Базиликата на ман. „Св. Екатерина“, Синай	сандали
IX в.	Козма Индикоплевст, Vat. Cod. gr. 699, fol. 61v	високи ботуши
X в.	Paris Psalter, Cod. gr. 139	сандали
XI в.	Козма Индикоплевст, Cod. gr. 1186, fol. 101v, ман. „Св. Екатерина“, Синай	високи ботуши
XI — XII в.	Psalter, Dumb. Oaks, Cod. 3	сандали
1085 г.	Codex Vitehradensis	ниски ботуши
1300 — 1399 г.	Vat. lat 1960, fol. 52v, Video Collection, Vatican Library	високи ботуши

Таблица 4. Видове обувки в „Мойсей пред Неизгарящата къпина“.

място/ тип	ориентация					
	ляво	дясно	зигзаго- видно препле- тени връзки	кръсто- видно препле- тени връзки	без връзки	с нако- ленник
църква	7 (1, 2, 3, 5, 9, 11)	32 (1 — 26, 28, 30 — 34)	9	3	20	7
скрипторий	2 (4, 8)	1 (29)	—	2	2	1
южен двор	2 (6, 10)	1 (27)	—	1	8	2
странно- приемница	12	18	4	6	20	6
Общо	23	52	13	12	50	16

Таблица 5. Топография на ботушите-графити в Равненския манастир от Зони А и Б (цифрите в скоби съответстват на Табл. А I, А II, Б I и Б II).

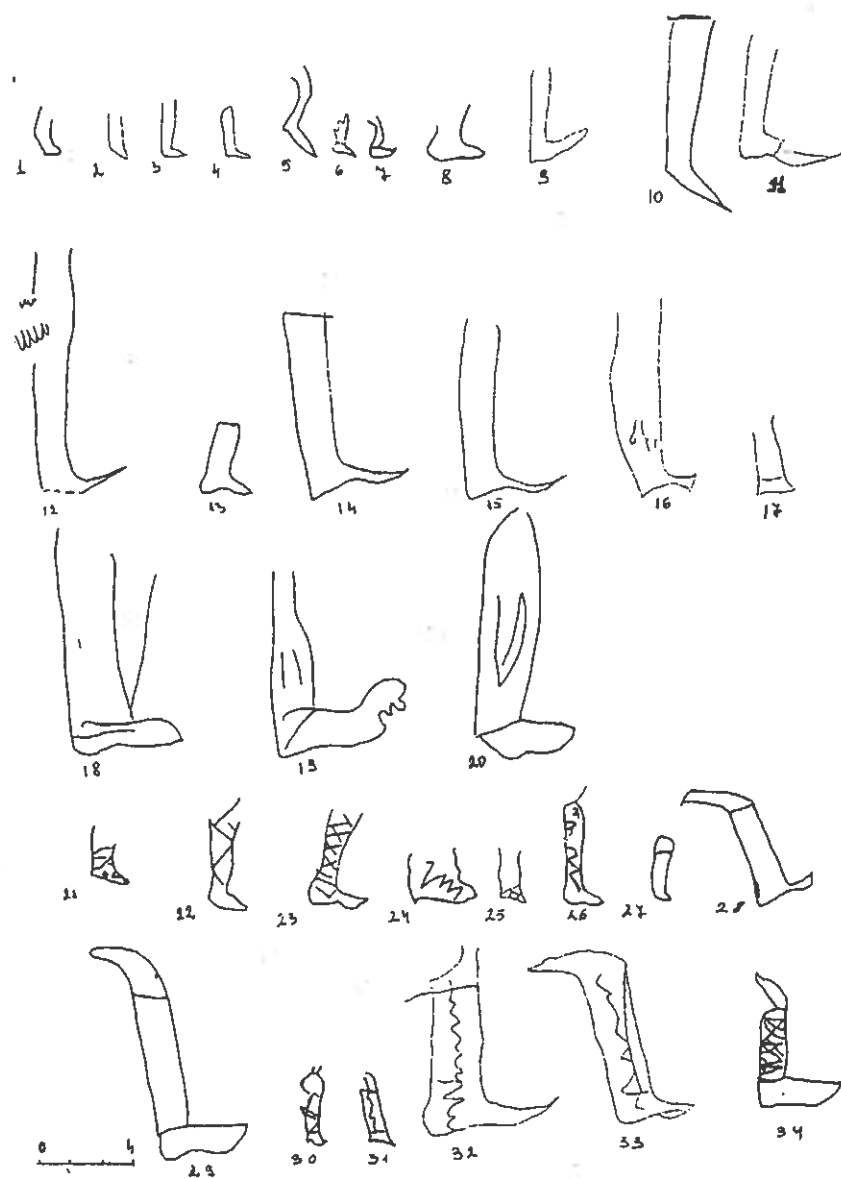

Таблица А I. Ботуши-графити от Зона А на манастира при Равна.

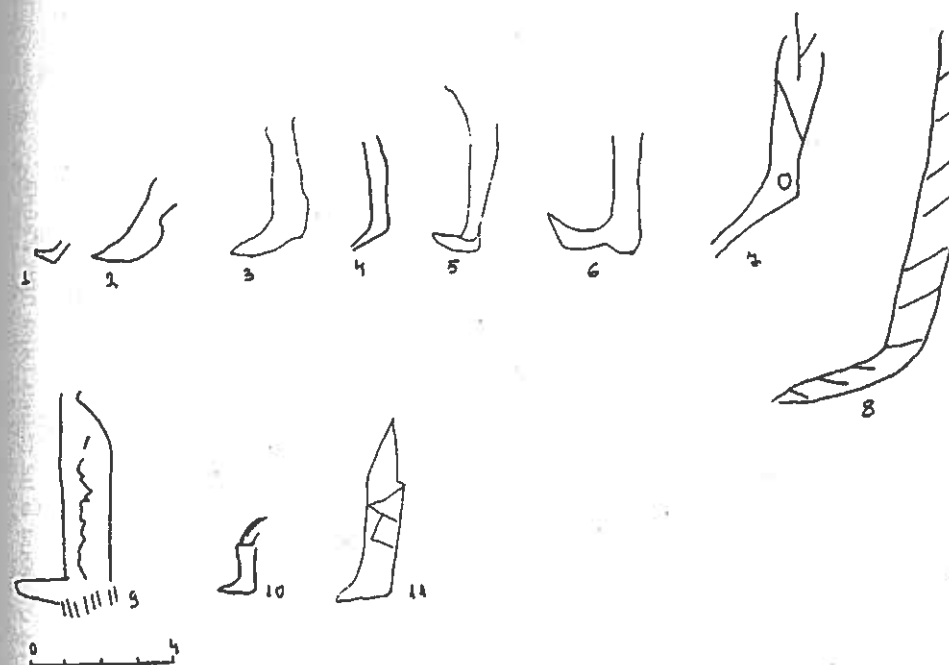

Таблица А II. Ботуши-графити от Зона А на манастира при Равна.

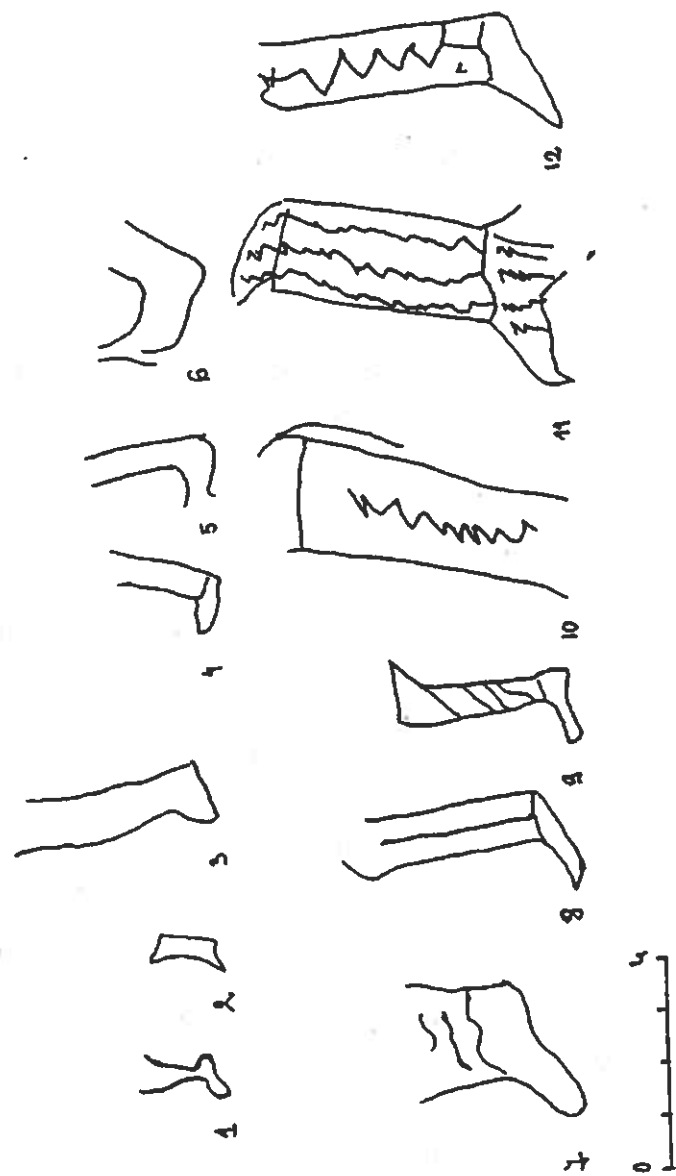

Таблица Б I. Ботуши-графити от Зона Б на манастира при Равна.

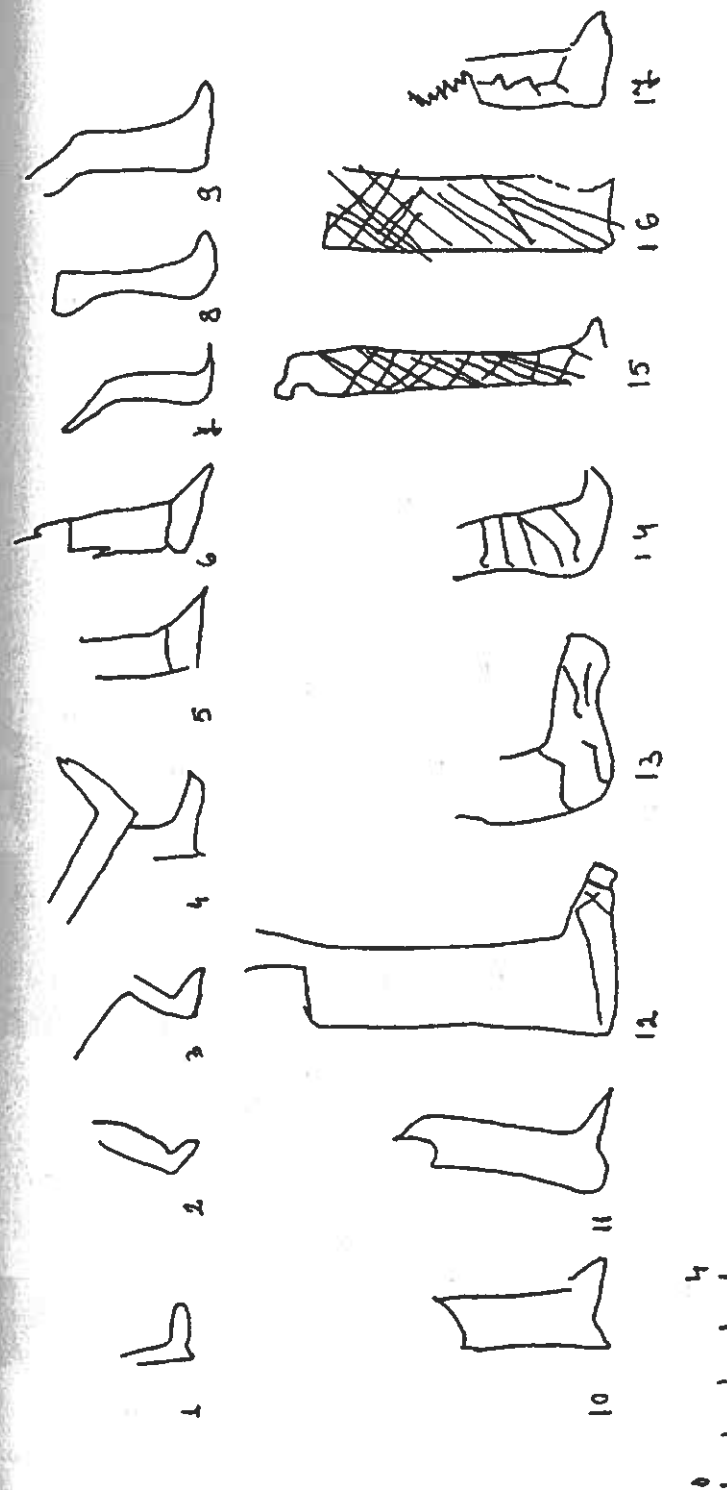

Таблица Б II. Ботуши-графити от Зона Б на манастира при Равна.

Фиг. 1. Географско разпространение на ботушите-графити.

Легенда:

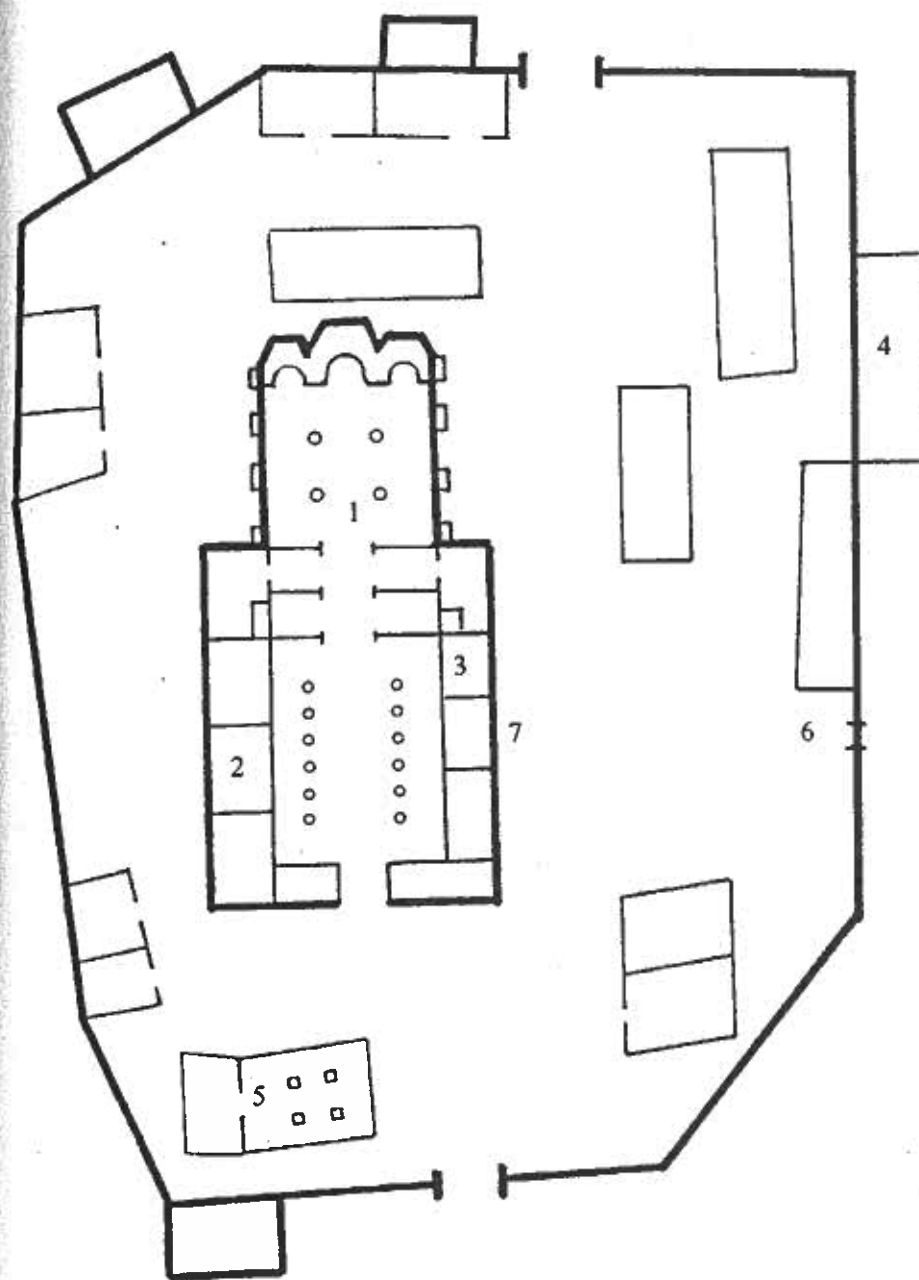
1. Преслав; 2. Равна; 3. Мурфатлар; 4. Капидава; 5. Хършова; 6. Диногоция-Гарван; 7. Херсонес.

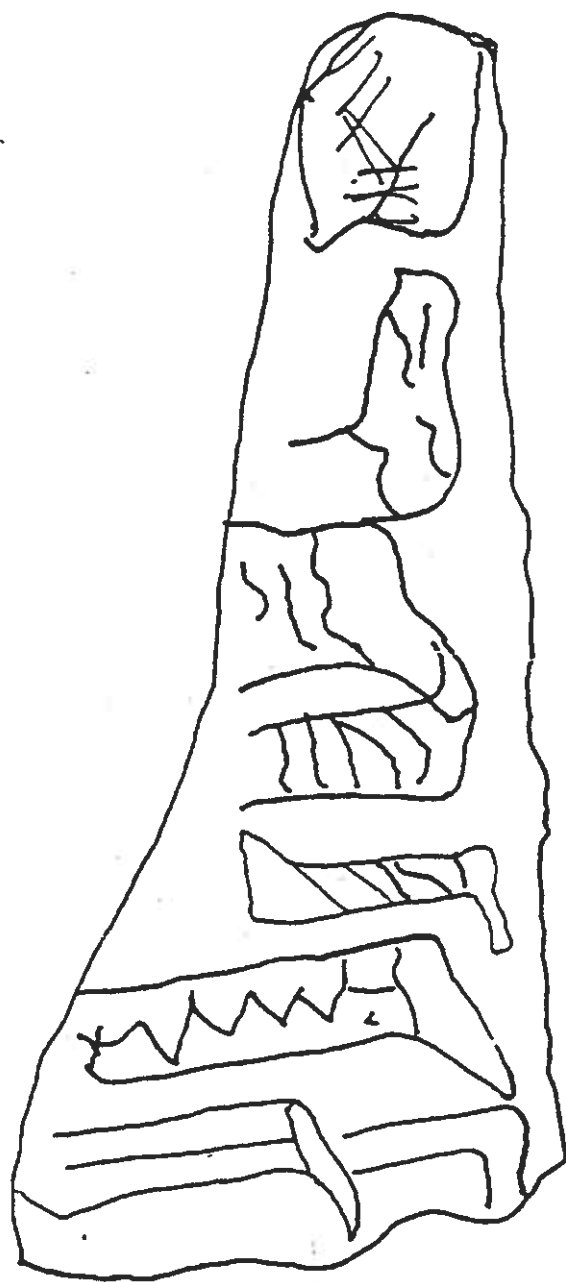
Фиг. 3. Християнска Топография на Козма Индикоплевст, Cod. gr. 1186, fol. 101v.

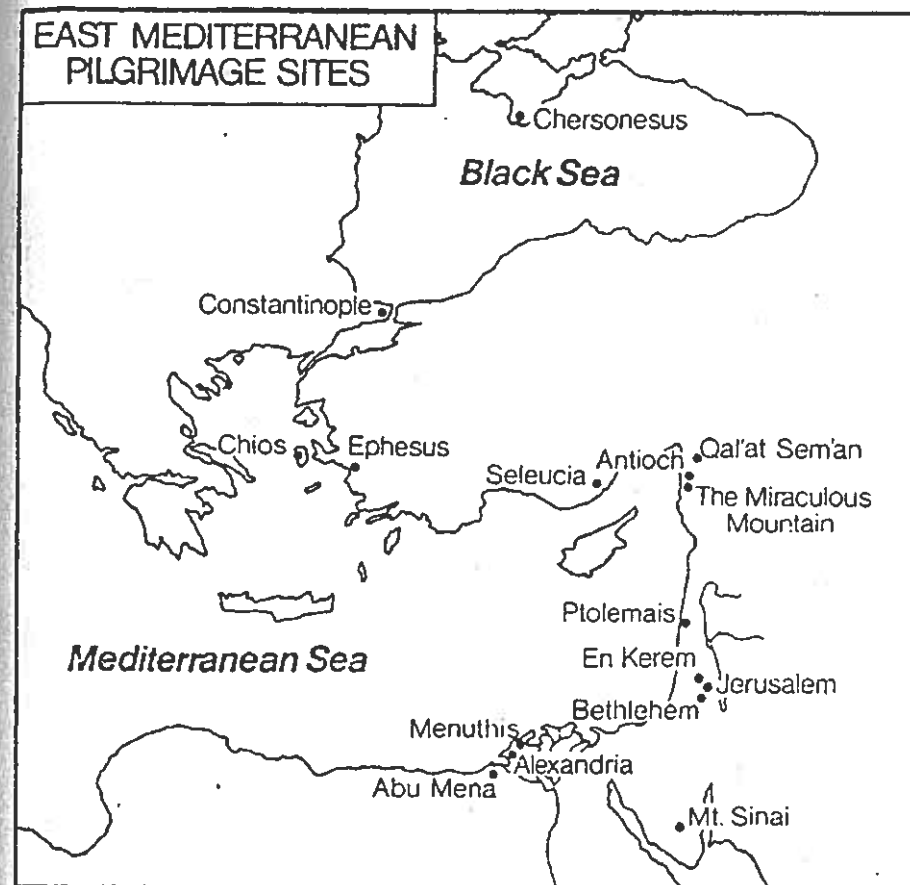
Фиг. 4. Paris Psalter, Cod. gr. 193, fol. 422v.

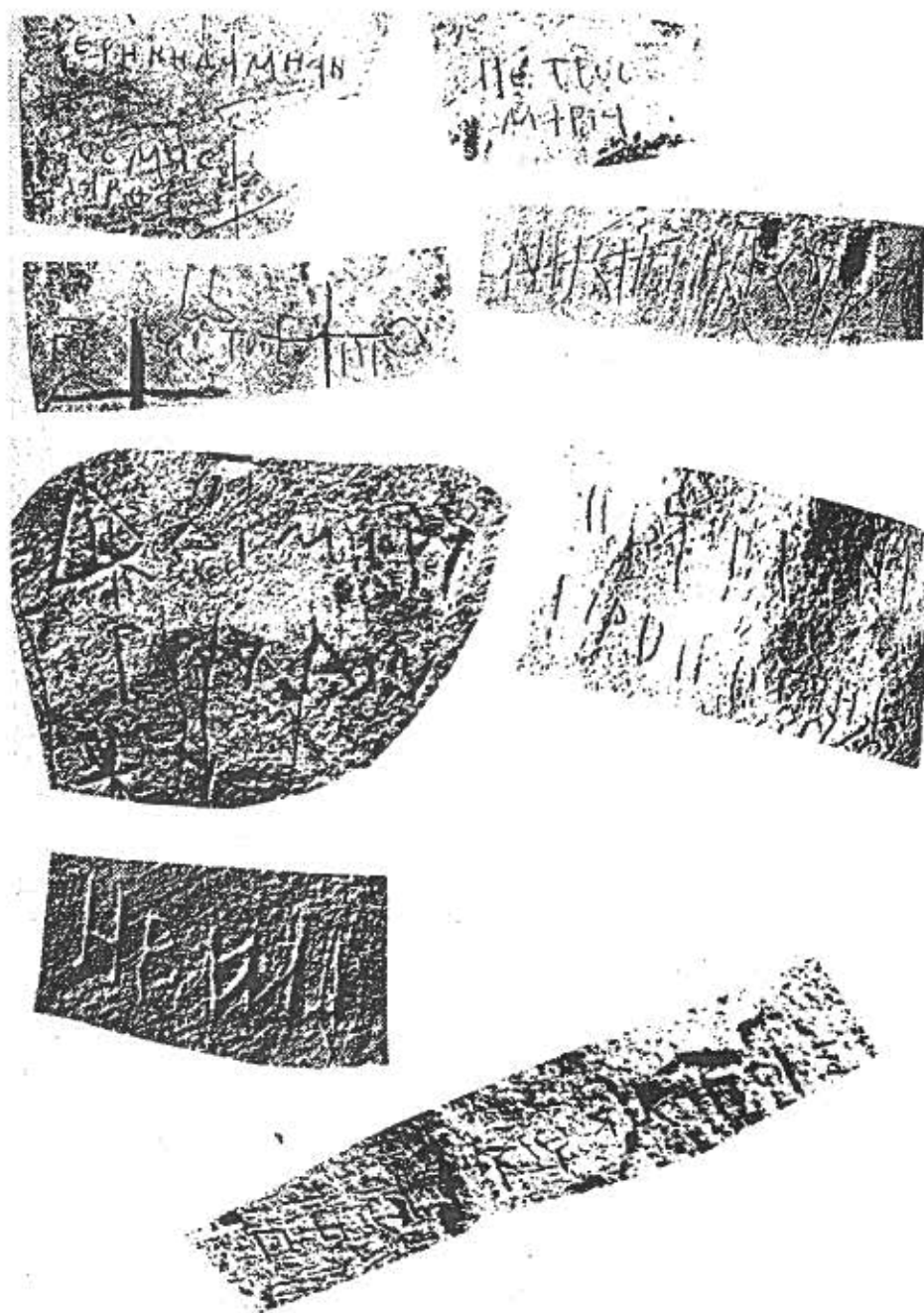
Фиг. 6. Скица на манастира при Равна (по К. Попконстантинов).

Фиг. 7. Рисунка-графит от манастира при Равна.

Фиг. 8. Маршрутът на поклонниците в Източното Средиземноморие през IV — VI в. (по G. Vikan, fig. 2).

Фиг. 10. Надписи от манастира при Равна (по К. Попконстантинов).

Фиг. 11. Рисунка-графит от манастира при Равна.